

ONDERZOEK EN ADVIES IN OPDRACHT VAN SECTOR GEMEENTEWERKEN, AFD.
BMA / MB, TEN BEHOEVE VAN DE GEMEENTELIJKE MONUMENTEN-COMMISSIE

Drs. W.A. de Wagt, architectuurhistoricus

Heemstede, februari 1997

pand: vm. Gemeentegebouw van de Israëlitische Gemeente
(‘Joodse School’) / Woningen en atelieruimte

adres: Lange Wijngaardstraat 14

architect: D.E.L. van den Arend

bouwjaar: 1887-1888

Bronnen:

Archieven: Afd. R.O, Archief Bouwplannen, dossier nr. 10618 (Smedestraat 9-11/Lange
Wijngaardstraat 8-10/14);

Gemeentearchief, Nieuw Archief, Indicateurs Algemene Zaken, 1887; Archief Openbare
Werken, Brievenboek opzichter, 1887; Raadsbesluiten 1887 en 1888;

Sector Gemeentewerken, Archief Bedrijf Openbare Werken en het Gemeentelijk

Grondbedrijf; Foto- en documentatiearchief afd. BMA/Mb.

Literatuur:

F. Allan, Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen,
4 delen, Haarlem 1874-1888, 3de deel, fotografische herdruk 1973, blz. 656.

M. Wolff, De geschiedenis der joden te Haarlem, 1815-1890, Haarlem 1919, blz. 49-51;
Haarlem Jaarboek 1951, blz. 75;

G.H. Kurtz, 'Waar thans het politiebureau in de Smedestraat staat', Haarlem Jaarboek 1964
blz. 58;

Bernadette van Woerkom, Geschiedenis van de joden te Haarlem en hun plaats in het
verzuilingsproces 1850-1920, Onderzoeksverslag voor de werkgroep 'Het proces van
verzuiling te Haarlem, 1850-1925' o.l.v. Prof. dr. J.G.H. Blom, Historisch Seminarium,
Universiteit van Amsterdam, september-december 1983, blz. 33-39 en 68;

Bernadette van Woerkom, De Joodse gemeenschap te Haarlem in de tweede helft van de 19de
eeuw. Bijdrage aan de geschiedenis van de emancipatie der joden te Haarlem,
doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, augustus 1990, blz. 8 en 14-17; Deugd boven
geweld, Een geschiedenis van Haarlem 1245-1995 div. auteurs, Haarlem 1995, blz. 370, 382-
383 en 520-527 (geschiedenis van de joden in Haarlem).

Personen:

Charles Pérukel; Maaike Vrucht (huidige bewoners van het pand).

REDENGEVENDE OMSCHRIJVING

Het vroegere joodse gemeentegebouw aan de Lange Wijngaardstraat vormt een
stedenbouwkundig element van betekenis vanwege de omvang en de hoog oprijzende,
monumentale façade.

Met behulp van neoclassicistische stijlmiddelen is de voorgevel doelbewust monumentaal
gemaakt, met het oogmerk de trots en het zelfbewustzijn van de Haarlemse joodse
gemeenschap tot uiting te brengen.

De neoclassicistische ornamentering strekt zich uit tot in het interieur, waarvan met name de
vroegere schoolruimtes op de eerste verdieping opvallen door hun grandeur.

Het pand vormt een tastbaar, betrekkelijk goed bewaard gebleven bewijs van de aanwezigheid
van de ooit welvarende joodse gemeenschap in Haarlem. Binnen de joodse gemeenschap
vormde het gemeentegebouw een centraal punt, waar een scala aan activiteiten plaatsvond.

Het diende als school, vergaderruimte en secretariaat en er was een, inmiddels afgebroken, rituele badinrichting.

De situering in de Lange Wijngaardstraat toont de verwevenheid van de Haarlemse joodse cultuur met dit deel van de binnenstad.

GESCHIEDENIS

1. Bouw

Het gemeentegebouw van de Israëlitische Gemeente aan de Lange Wijngaardstraat 14 omvatte oorspronkelijk verschillende functies, waaronder school- en vergaderlokalen, een rituele badinrichting, secretariaat en conciërgewoning. Vóór die tijd waren deze voorzieningen 'zeer primitief en verspreid over de stad' gehuisvest. (Van Woerkom 1990, 38). De voorbereidende besprekingen binnen de joodse gemeente over de bouw namen een tiental jaren in beslag. Verschillende locaties in de binnenstad werden overwogen. Zoals een pand op het Begijnhof, dat reeds als vergaderruimte en badinrichting functioneerde, en een terrein naast de synagoge aan de Lange Begijnestraat/hoek Wijde Appelaarsteeg.

Uiteindelijk kiest de joodse raad ervoor het gemeentegebouw neer te zetten op de plaats van een pand aan de Lange Wijngaardstraat, dat sinds 1858 eigendom is van de joodse gemeente en reeds school voor godsdienstonderwijs is. Om de bouw van het aanzienlijk grotere gemeentegebouw mogelijk te maken worden twee belendende panden aangekocht en afgebroken.

Nadat op 16 juni 1887 voor een bedrag van 17.900 de aanbesteding plaatsvindt, wordt op 31 augustus van dat jaar de eerste steen gelegd. Aannemer is H.J. Zuurendonk uit Haarlem. Nog geen jaar later, op 22 juni 1888, wordt het nieuwe gemeentegebouw ingewijd. Gedurende de werkzaamheden ontvangen de ongeveer 70 leerlingen, die zijn verdeeld over twee klassen, onderwijs in een gemeenteschool aan het Klein Heiligland.

De Duitse bezetting brengt beslissende veranderingen teweeg voor het gemeentegebouw. Van 1943 tot 1949 doet het gebouw tevens dienst als synagoge, omdat de eigenlijke synagoge aan de Lange Begijnestraat door toedoen van de bezetter in 1943 zijn oorspronkelijke functie verliest. Vanwege het zeer geringe aantal Haarlemse joden dat de Tweede Wereldoorlog heeft overleefd wordt het gemeentegebouw door de joodse gemeenschap uiteindelijk afgestoten en in 1951 verkocht aan de gemeente Haarlem, die het gebruikt als huisvesting voor de verkeerspolitie. Het pand maakt dan deel uit van een conglomeraat gebouwen achter het toenmalige hoofdbureau van politie aan de Smedestraat.

Nadat de politie het gebouw in 1976 verlaten heeft, stond het eerst twee jaar leeg, vooraleerst er krakers in trokken. Deze werden gedoogd door de gemeente. Tegenwoordig wordt het pand nog altijd bewoond door krakers en gebruikt als atelierruimte.

2. Achtergronden

De oprichting van het Gemeentegebouw moet begrepen worden tegen de achtergrond van de relatieve voorspoed van de joodse gemeenschap in Haarlem in het laatste kwart van de vorige eeuw. Tussen 1800 en 1875 krijgt de emancipatie van de joden in Haarlem zijn beslag in allerlei wetten die een einde maakten aan de ongelijke behandeling en die bovendien de assimilatie bevorderen. Terwijl de Haarlemse joodse bevolking tot aan 1870 slechts geleidelijk toeneemt, stijgt het bevolkingsaantal vanaf dat jaar fors, wat vermoedelijk verklaard kan worden uit de beginnende industrialisatie en de uitbreiding van handel en verkeer in de stad. Sindsdien groeit de Haarlemse joodse gemeente uit tot een van de grootste en meest welvarende van Nederland. Het sociale en verenigingsleven beleeft een ongeken-

bloei. De financiële voorspoed wordt vooral veroorzaakt door een forse stijging van de opbrengsten uit de kerkelijke belastingen.

Behalve het Gemeentegebouw in de Lange Wijngaardstraat wordt in 1887 ook een nieuwe begraafplaats aan de Amsterdamse Straatweg in gebruik genomen (inwijding op 1 januari). Nog geen tien jaar later, in 1896, wordt de synagoge in de Lange Begijnestraat (daterend uit 1841) uitgebreid met twee nieuwe vleugels. Tenslotte wordt in 1927 een joods ziekenhuis gebouwd naast het St. Elisabeth's Gasthuis aan het Groot Heiligland, het zogenaamde Jolesziekenhuis.

De oprichting van het monumentale Gemeentegebouw was van zeer grote betekenis voor de joodse gemeenschap in Haarlem. Volgens Wolff (1919) wezen de feestredenaars bij de opening 'met rechtmatigen trots op een gemeentegebouw (...), waarvan de weerga nauwelijks in ons land gevonden wordt.' Van Woerkom (1983) bevestigt dit door berichten in de joodse pers te noemen, waaruit blijkt dat de Haarlemse joodse gemeente om het gebouw in de Lange Wijngaardstraat bewonderd en benijd werd door andere gemeenten in het land.

Het Gemeentegebouw is een van de tastbare overblijfselen van de ooit rijke joodse cultuur in Haarlem. Het belangrijkste gebouw van de gemeente, de synagoge in de Lange Begijnestraat, werd in 1943 in beslag genomen door de Duitse bezetter en leeggeroofd. Het religieuze gebouw brandde tenslotte in 1953 volledig af nadat het eerst nog gediend had als papieropslag. Wél bleef de gedenksteen behouden. Ook de bebouwing aan het Goudsmidpleintje waarin de synagoge tot 1841 was gehuisvest, is bewaard gebleven, evenals het Jolesziekenhuis en het zogenaamde Rabbijn De Vrieshuis, gelegen aan het Groot Heiligland en ooit bedoeld voor Joodse bejaarden. Het laatstgenoemde heeft een toren met een Davidsster als bekroning. Aan de Bakenessergracht tenslotte, was het woonhuis van de invloedrijke Rabbijn De Vries gevestigd.

BESCHRIJVING

1. Architectuur

Het gemeentegebouw staat aan de smalle Lange Wijngaardstraat, aan de linkerkant grenzend aan een ongeveer even hoog pand, rechts geflankeerd door een aanzienlijk lager pand. Vanwege de licht kromming van de straat richting Smedestraat, komt de monumentale façade, die front maakt naar de Lange Wijngaardstraat, het best vanaf deze kant tot zijn recht. Het gebouw, dat is opgetrokken in schoon metselwerk, ligt enigszins verhoogd op een plint en telt twee bouwlagen onder een mansardekap, die is bekleed met pannen. De stijl van de gevelarchitectuur is neoclassicistisch.

De voorgevel is - van onder naar boven - op klassieke wijze onderverdeeld in drie zones: plint, middendeel en kroonlijst met frontons. De gevel is verdeeld in drie traveeën. De buitenste twee risalieren licht en worden elk bekroond door een driehoekig fronton. De buitenste twee traveeën hebben elk twee vensterassen, de middelste drie. Op de middenas van de gevel is een dakkapel geplaatst.

De risalieten hebben elk een entree, geplaatst op de buitenste vensteras. Het rechter risaliet vormde oorspronkelijk de voorgevel van de conciërgewoning. Ook in de middelste travee bevindt zich een deur. Deze is niet op de middenas geplaatst, maar rechts hiervan. Iedere deur heeft een eenvoudig en strak profiel en beschikt over een hardstenen stoep bestaande uit twee treden.

Voor de ramen is één standaardmaat gebruikt. Het zijn hoge schuiframen in de vorm van achtruiters. De ramen zijn voorzien van een classicistische omlijsting, evenals trouwens de drie entrees, waarvan de omlijsting even hoog reikt als die van de ramen. Boven elke deur is een bovenlicht aangebracht. De ramen in de achtergevel zijn identiek hieraan. Het verschil tussen begane grond en eerste verdieping is aangegeven door middel van een ornament onder de

benedendorpel aan elk raam. Op de eerste verdieping - een soort bel-etage - bevonden zich oorspronkelijk de twee grote leslokalen van de school. De dakkapel wordt omlijst door wangen en bekroond door een segmentvormig fronton.

Onder het linker benedenraam in de middelste travee is een in hardsteen uitgevoerde gedenksteen gemetseld. De hierin gebeitelde tekst luidt: 'DE EERSTE STEEN GELEGD/ DOOR/ PH. L. KONIJN./VOORZITTER/ VAN DEN KERKRAAD DER NED:/ ISR: GEMEENTE TE HAARLEM./ 11 ELLOEL 5647./ 31 AUG. 1887.

Verder bevond zich oorspronkelijk tussen het linker benedenraam en het aangrenzende raam een lantaarn aan een sierlijk gestileerde, smeedijzeren arm; hiervan is alleen de arm overgebleven.

2. Indeling

Het grondvlak van het gebouw heeft de vorm van een stompe L. De oorspronkelijke indeling is grotendeels nog aanwezig. Het hoofddeel van het gemeentegebouw lag achter de middelste en de linker travee. De indeling van de plattegrond komt niet helemaal overeen met de geleiding van de façade.

De linker entree geeft toegang tot een lange gang over de volledige diepte van het perceel. Aan deze gang liggen achter elkaar de verschillende vertrekken van het secretariaat en de vergaderruimtes. Aan het einde van de gang voert een trap naar de eerste verdieping. De entree in de middelste travee gaf via een trap eveneens toegang tot de eerste verdieping. Op de verdieping bevond zich de eigenlijke school. Deze beslaat de vier linker vensterassen van de voorgevel en is opgesplitst in twee vertrekken en suite, van elkaar gescheiden door schuifdeuren.

Dat de school kon worden betreden via twee gescheiden opgangen, had waarschijnlijk te maken met de scheiding tussen jongens en meisjes. De linker entree leidde naar het achterste vertrek op de verdieping, de rechter naar de voorste ruimte. De beide overlopen op de verdieping hadden elk in de oorspronkelijke toestand een eigen garderobe en toiletgroep. In het rechter deel van het gebouw was de woning van de conciërge ondergebracht. Ook hier correspondeert de gevel niet geheel met de inwendige indeling: de woning ligt op de begane grond achter de twee rechter vensterassen, op de eerste verdieping ligt achter het rechter raam van de middelste travee ook nog een stuk woonruimte.

De conciërgewoning bestond uit twee vertrekken en suite (respectievelijk woon- en slaapkamer); aan het einde van de gang bevond zich de keuken. Via een dwars geplaatste gang, die op de gang van de linker entree uitmondde, was de conciërge in staat de benedenverdieping van het gemeentegebouw te betreden.

De conciërgewoning bood tevens toegang tot de badinrichting, die aan het binnentuintje aan de achterzijde van het gemeentegebouw lag. De badinrichting bestond uit een bad eerste en tweede klas, een wachtkamer en een stookruimte. Bij de bouw van een woningcomplex aan de Pieterstraat (1983-1984) is deze inrichting afgebroken.

3. Interieur

Van de oorspronkelijke meubilering en stoffering is, op restanten van het behang na, niets bewaard gebleven. De vaste inrichting is wél voor een deel behouden. Kleine verbouwingen en verwaarlozing hebben hier enigszins afbreuk gedaan.

De vertrekken in het gebouw, ook die in de conciërgewoning, zijn uitzonderlijk hoog, namelijk 5.40 meter. Dit zal te wijten zijn aan de wens een voornamen voorgevel te creëren met hoge ramen en deuren.

De twee linker gangen in het pand zijn voorzien van gebakken vloertegels. De gang in de conciërgewoning heeft witmarmeren vloertegels. De wand tussen de dwars geplaatste gang op de begane grond en het vertrek erachter is - aan beide zijden - ingedeeld met pilasters en

bovenlichten. De omhoog krullende trap van de linker toegang tot de eerste verdieping heeft een zeer fraai geornamenteerde trappaal en een bijpassende balustrade.

De beide schoolvertrekken op de eerste verdieping vormen wat betreft het interieur het meest bijzondere onderdeel van het gebouw. De vertrekken hebben elk een strakke, neoclassicistisch geprofileerde lambrisering. Beide ruimtes hadden oorspronkelijk een zwart marmeren schouw, op neoclassicistische wijze geornamenteerd; alleen die in het voorste vertrek is nog aanwezig. De plafonds in beide vertrekken zijn rondom voorzien van een gestukt fries met grote acanthusbladeren. In het midden van elk plafond is, rond een ventilatieopening, een gestukt ornament aangebracht; alleen die in het achterste vertrek is bewaard gebleven. De deuren naar de zijvertrekken zijn neoclassicistisch geornamenteerd.

Zeer opvallend zijn de dubbele schuifdeuren die de beide vertrekken van elkaar scheiden.

Deze reiken tot aan het plafond en kunnen geheel naar opzij worden weggeschoven. In geopende toestand ontstaat hierdoor op de verdieping één grote, zaalachtige ruimte van grootse allure. Het ligt daarom in de rede om te veronderstellen dat deze ruimtes ook voor andere, gemeenschappelijke activiteiten dan alleen onderwijs bestemd zijn geweest.

De ruimte boven de bewaarderswoning heeft een zwart-marmeren schouw. Het rookkanaal is neoclassicistisch geornamenteerd.

CONCLUSIE

1. Stedenbouwkundige, architectuur- en cultuurhistorische waarde

- Het vroegere joodse gemeentegebouw neemt vanwege de omvang en de hoog oprijzende, monumentale façade een opvallende plaats in aan de Lange Wijngaardstraat, die wordt gedomineerd door kleinschalige bebouwing. In dit opzicht vormt het pand een stedenbouwkundig element van betekenis.

- Met behulp van de, voor de tijd van ontstaan gebruikelijke neoclassicistische stijlmiddelen is de voorgevel doelbewust monumentaal gemaakt, met het oogmerk de trots en het zelfbewustzijn van de Haarlemse joodse gemeenschap in het laatste kwart van de vorige eeuw tot uiting te brengen. De architectuur van de façade is, hoewel getekend door achterstallig onderhoud, nog vrijwel intact.

- De neoclassicistische ornamentering strekt zich uit tot in het interieur, waarvan met name de vroegere schoolruimtes op de eerste verdieping opvallen door hun grandeur. De plattegrondindeling is voor een belangrijk deel nog bewaard gebleven, waardoor de functie van de verschillende ruimtes en de betekenis binnen de joodse cultuur afleesbaar zijn.

- Het pand vormt een tastbaar, betrekkelijk goed bewaard gebleven bewijs van de aanwezigheid van de ooit welvarende joodse gemeenschap in Haarlem, die tijdens de Tweede Wereldoorlog op tragische wijze uiteen is geslagen en grotendeels vernietigd.

- Binnen de joodse gemeenschap vormde het gemeentegebouw, naast de afgebroken synagoge uit 1841, een centraal punt, waar een scala aan activiteiten plaatsvond. De situering in de Lange Wijngaardstraat toont de verwevenheid van de Haarlemse joodse cultuur met dit middeleeuwse deel van de binnenstad.

2. Aanbeveling

Het verdient aanbeveling om de architectuur- en cultuurhistorische betekenis van het gemeentegebouw ook te onderzoeken in relatie tot vergelijkbare gebouwen van de joodse gemeenschap in de rest van Nederland.